

УДК 81'271.2:378

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

А.Б. Даакыбаева

Рассматриваются вопросы исследования диалогической речи, которая включает в себя одношаговую и многошаговую последовательности. Единицей обучения диалогической речи являются диалогические конструкции. Сопоставление видов диалога может проводиться в разных актах речевой деятельности студентов в виде основных параметров, а также в социально-бытовой сфере.

Ключевые слова: диалогическая речь; единица обучения; одношаговая и многошаговая последовательности; речевое действие; внешний фактор; общение; участники речевой деятельности; естественный бытовой диалог; ситуативность.

ДИАЛОГДУК КЕПТИ КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

А.Б. Даакыбаева

Бул макалада диалогдук кепти изилдөөнүн маселелери каралат. Диалогдук кеп өзүнө бир баскычтуу жана көп баскычтуу ырааттуулукту камтыйт. Диалогдук кепке окутуунун бирдиктери болуп диалогдук түзүмдөр эсептелет. Диалогдун түрлөрүн салыштыруу студенттин кептик ишмердүүлүгүнүн ар кандай актыларынын негизги параметрлеринин түрлөрүндө жана ошондой эле турмуш-тиричилик тармактарда өткөрүлөт.

Түйүндүү сөздөр: диалогдук кеп; окутуунун бирдиктери; бир баскычтуу жана көп баскычтуу ырааттуулук; кептик кыймыл-аракет; тышкы кырдаал; кеп алышуу; кептик кыймыл-аракеттин катышуучулары; табигый-турмуштук диалог; кырдаалдуулук.

QUESTIONS OF FORMING OF DIALOGIC SPEECH

A.B. Daakybaeva

This article deals with the study of dialogic speech. Dialogic speech includes a one-step and multi-step sequence. The only way to teach dialogic speech is through dialogic constructions. Comparison of types of dialogue can be carried out in different acts of speech activity of students in the form of basic parameters, as well as in social and every day spheres.

Keywords: dialogic speech, unit, one-step and multi-step, speech action, external factor, communication, participants of speech activity, natural-every day dialogue, sequence, situativeness.

Диалогдук кеп коммуникативдик функциянын көрүнүшү катары лингводидактикага арналган көптөгөн изилдөөлөрдө чагылдырылган. Бизге белгилүү болгондой, диалог сүйлөшүү кептин дээрлик жетимиш-сексен пайызын ээлейт. Ошол себептен диалогдук кеп бөтөн тилдүүлөр үчүн окутуунун маанилүү компоненти болуп саналат. Бул маселени изилдөөгө өз учурунда бир катар окумуштуулар кайрылышкан, мисалга алсак: Е.Н. Соловова,

Г.А. Китайгородская, Е.И.Пассов, Д.И. Изаренков, С.А. Рябцева жана башкалар.

Бүгүнкү күндө «диалог» деген сөздүн ар кандай түшүндүрмөлөрү берилүүдө. Алсак, чоң энциклопедиялык сөздүктө: «Диалог (грек тилинен dialogos) – эки же андан ашык адамдардын кеп алышуусу, оозеки кептин формасы» – деген аныктама берилген. Окумуштуу С.А. Рябцева болсо диалог тууралуу мындай деген: “Диалог – жөн гана «эки адамдын сүйлөшүүсү» эмес,

өзгөчө аң-сезим, сапаттуу түрдөгү карым-катнаштар» [1]. С.И. Ожегов жана Н.Ю. Шведова мындай жазышкан: «Диалог – эки адамдын сүйлөшүүсү, репликалар (жооптор) менен алмашуу; диалог – эки же андан ашык жактардын сүйлөшүүсү, эки адамдын кеп алышуусун камтыган адабий чыгарманын бөлүгү» [2]; Т.Ф. Ефремова: «Эки адамдын жана эки жактын топтору менен сүйлөшүүсү (кеп алышуусу)» [3]; К.К. Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө: «Диалог – бул эки же андан ашык адамдардын өз ара маектешүүсү» [4]; С.К. Рысбаев, Б.Ч. Сыдыкова «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери» аттуу китебинде: «...маек (диалог) дегенде жөн гана суроо-жооптордун жыйындысы эмес, көйгөйлүү-кырдаалдык мүнөздөгү турмуштук маектешүүлөрдү эсибизге алганыбыз оң» – деген пикирде болушкан [5].

Демек, XIX кылымдын окумуштууларынан тартып азыркы күнгө чейин изилдеп келе жаткандардын ойлору боюнча, диалог – бул баарыдан мурда эки же андан ашык адамдын кеби; бул стандарттуу түрдөгү суроо-жооп эмес, кайсы бир көйгөйлүү-кырдаалдык жагдайларга байланыштуу маектешүү. Л.П. Якубинский дагы бул кептин формасынын өзгөчө белгилерин изилдеп ажырата алды: маектешүүнүн бир нече катышуучуларынын болушу, көрүү жана угуу каналы боюнча кепти кабыл алуунун акция жана «реакция» принциби, паралингвистикалык факторлордун маанилүүлүгү, жооптордун көлөмү. Ошондой эле бул окумуштуу белгилегендей, диалогдук кеп сүйлөп жаткан учурга гана көз каранды болот [6].

Усулдук адабияттарда белгиленгендей, кыргыз тилин окутууда диалогдун ордун жана ролун аныктоого үч түрдүү багыт колдонулууда. Баарыдан мурда диалог кыргыз тилин (тилдик материалын) өздөштүрүүнүн каражаты, ошондой эле толугу менен кыргыз тили боюнча окуу процессин уюштуруунун формасы жана окутуу процессинде ээ боло турган кеп алышуу ишмердүүлүгүнүн түрү катары каралат. Диалогдо дагы бир нече тарап катышат, ушул багытта анын төмөнкүдөй белгилерин: маалыматтын коллективдүүлүгүн; маалыматты баалоодогу өзгөчөлүктөрүн (айырмачылыктарын); маалыматтын мүмкүн болуучу көп пландуулугун, аңгемелешүүчүнүн предметтик чөйрөсүнүн таасирин; кепте мимиканын, жандоонун, өнөктөштөрдүн кыймыл-аракетин бөлүп карашат.

Диалогдук кеп кыймыл-аракети ар кандай кыймыл-аракет сыяктуу бир баскычтуу жана көп баскычтуу бүтүндүн тутумдаш бөлүгү жана бөлүктүрдөн түзүлгөн бүтүндүк катары каралат. Диалогдук кеп кыймыл-аракетинин кеңири каралышынын деңгээли анын кептик эмес мүнөзүнө көз каранды болот. Эгер ишмердүүлүк актынын максаты негизинен кептик эмес кыймыл-аракеттин эсебинен жүзөгө ашырылса, кептин акты кыскартылган, бир баскычтуу болот. Бир баскычтуу кептик кыймыл-аракет актысында көз каранды абалды ээлейт, башка кыймыл-аракет менен параллелдүү жүзөгө ашышы жана аны менен жалпы мотивацияда болушу мүмкүн. Анын фону катары эки катышуучуну бириктирген статистикалык тышкы кырдаал кызмат кылат [7].

Көп баскычтуу кептик кыймыл-аракет иштин актысында үстөмдүк кылган гана учурда болушу ыктымал. Мындай кыймыл-аракеттин далилдери сүйлөөчүнүн социалдык керектөөлөрү менен дал келиши мүмкүн (өзүн өзү түшүндүрүүлөрдүн, пикир алышуулардын, өзүн өзү көрсөтө алуулардын, таанып билүүлөрдүн керектөөлөрү менен). Өз оюн айтуунун максаты болуп аңгемелешүүчүнү бир нерсеге ынандыруу, инструкция (маалымат) берүү, өзүнүн сезимин билдирүү, маалымат алуу ж.б.у.с. эсептелет. Көп баскычтуу кептик кыймыл-аракет кептик эмеске өтүп кетиши (бул учурда максаты катары пландаштыруу болот); андан ары карай жүрүшү мүмкүн (натыйжаларды талкуулоо, эске түшүрүүлөр). Сүйлөшүүнүн мазмуну үчүн маанилүү болбой турган талаш-тартыштар же эске түшүрүүлөрдүн алмашуусу качан жана кайда өтөт. Бул нерсе ички кырдаалдан келип чыгып, сүйлөөчүнүн өзгөчөлүктөрү: каалоолору, көз караштары, бул маселе боюнча маалымат алгандыгынын даражасы жана ушул сыяктуу көптөгөн нерселер биринчи планга түшөт. Сүйлөөгө окутуунун максаты катары карап чыгуу тилдин коммуникативдик функциясынын көрүнүшү үчүн көбүн эсе мүнөздүү болгон пикир алышуунун диалогдук формасы менен баштаса болот [8].

Биздин оюбузча, пикир алышуунун баштапкы этабында диалогдук форма аңгемелешүүчү менен саламдашууну жана саламдашууга жооп берүүнү билгендигин сылык түрдө коштошуну билгендигин, кимдир бирөөнү кайсы бир адамга тааныштырууну билгендигин, бир нерсе аткарууга макул болууну жана макул болбоону билдирүүнү көрсөтө алууну билгендигин;

майрамы, туулган күнү, жаңы жылы, Айт, Нооруз жана башка майрамы менен куттуктоону билгендигин, өкүнүүнү, кечирим суроону билдирүү; кубанычты, сүйүнүүнү, нааразычылыкты жана башка билдирүүнү божомолдойт.

Диалогдук кепке окутуунун бирдиктери болуп диалогдук түзүмдөр эсептелет. Диалогдук бирдиктер структурасы боюнча ар кандай болушу мүмкүн. Диалогдук кепке окутуу окутуунун бир эле гана маселеси болуп, диалогдук кепке окутуунун жалпы стратегиясына ылайык кеп алышуу эсептелет. Ошондуктан диалогдук формада өткөн көнүгүүлөр колдонулган окутуунун бардык процессинде бирдей ролду ойношу мүмкүн [9].

Жогорку окуу жайлардын окуу процессинде, айрыкча медициналык факультетте башка улуттун студенттери үчүн кыргыз тилинин практикалык курсу окутулуп жаткан учурда диалогдук кептин колдонулушунун керектиги бар, анткени алар күнүгө бул кептин түрүнө муктаж болушуп дарылоочу мекемелерде практикадан өтүшөт. Мисалга ала турган болсок, сабакта студенттерге белгиленген бир тема берилип, башында сабактын тиешелүү лексикасы берилет. Андан кийин ал лексика көнүгүүлөрдө колдонулат. Мисалы: «Каттоо бөлүмүндө» деген кырдаал берилген болсо, сабактын баштапкы этабында берилген тема боюнча сөздөрдү жана сөз айкаштарды берип, андан ары ушул лексика менен сүйлөм түздүрөбүз, акырында бири-бирине суроолорду бердиребиз да, кырдаалдар боюнча диалогдорду түздүрөбүз. Ошондой эле берилген тема боюнча роль ойноо өткөрүүгө болот.

Адистик боюнча окуу диалогдун сапаттуу мүнөздөмөсүн карап чыгууда турмуш-тиричилик тармагында кеп алышуу менен салыштыруудан баштоо зарылчылык туудурат. Бул бир жагынын анын спецификалык белгилерин ачык-айкын, тагыраак көрсөтүү, башка жагынын алганда, анын атайын окутулуу маселесин чечүүгө мүмкүндүк берет. Ушундан улам окуу-илимий, ошондой эле турмуш-тиричилик тармакта диалог адамдын ишмердүүлүгүнүн тиешелүү актыларынын түрүндө көрсөтүлүп берилет, диалогдун түрлөрүн салыштыруу каалаган кептик актынын ишмердүүлүгүн мүнөздөөчү негизги параметрлери менен өткөрүлүшү мүмкүн. Эми булардын ар бирине токтолуп көрөлү: биринчиден, турмуш-тиричиликте диалог сүйлөөчүнүн күчүнө багытталган, көйгөйдү камтыган кептик кырдаалдын факторлорунан келип чыккан

сүйлөөчүнүн кайсы бир жеке муктаждыгын канааттандырган ыкма катары каралат. Мындай жагдай ишмердүүлүктүн мотивинен көз каранды болуу менен, мотив – маектешүүчүдөн жашыруун болот, сүйлөп жаткан адам аны сезбейт. Жалпысынан ар бир конкреттүү кеп алышуунун кырдаалында ар түрдүү, жекече болушу ыктымал. Экинчиден, баарлашып жаткан эки тараптын диалогунда тең укукта кызыкдар болуучу мүчөлөр катыша алышат. Демек, кеп алышуунун катышуучуларынын кызыкчылыктарына жараша пикир алышуу процесси ишке ашат. Жогорку же орто окуу жайларынын кыргыз тили сабагынын адистикке багытталган сабактардагы диалогдо окутуучу менен студенттердин пикир алышуусунун теңме тең кызыгуулары эске алынышы шарт, анткени эки тарап тең биргелешкен иш-аракетти (окутууну) ишке ашырышат. Үчүнчүдөн, пикир алышуу көйгөйү биринчи орунда турат. Маселен, табигый турмуштук диалогдо кырдаалдын элементи катары сүйлөөчүгө белгисиз бир жак көбүн эсе жекече маанилүү болушу мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы окуу диалогдо маектешүүнүн предмети катары тема (подтема) болот, кээде гана теманын кайсы бир жалгыз элементи жана кеп алышуунун маселеси да окутуу үчүн тандалган теманын бардык маанилүү жактарын ырааттуу түрдө ачып берилиш керек. Төртүнчүдөн, турмуштук диалог сүйлөөчүнүн тилден тышкаркы ишмердүүлүк процессинде капасынан (экспромттуу) пайда болот. Окутуучу адистиктин материалындагы окуу диалог талкуулоого туура келүүчү теманын айрым элементтерин алдын ала пландаштырат, сабакка даярдануу процессинде кылдаттык менен ойлонуштурат. Суроолор окутуучуларга өтө жеткиликтүү формада айтылат жана теманы ачуу тартибинде маектешүүдө түзүлөт: теманын ачылышынын логикасын бузбай туруп аны которуштурууга, калтырып кетүүгө болбойт, ошондуктан ушундай темалык маектешүүнүн башталышы, жүрүшү жана аякташы алдын ала божомолдонот. Бешинчиден, сүйлөөчү табигый турмуштук диалогдо аңгемелешүүчүнүн алдына кандайдыр бир суроо коюлуп буга жообун билбейт, тактап айтканда, кеп алышуунун соңку жыйынтыгы башында сүйлөөчүгө белгисиз болот. Адистик боюнча сабактардагы окутуучу студенттерге суроо берип жатып маектешүүчүнүн жообун алдын ала божомолдойт. Алтынчыдан, турмуштук шарттардагы пикир алышууда сүйлөөчү-демилгечи катары калып, аңгемелешүүчү эки

тарап маектешүүдө коюлган максатка жетип же жетпей (канааттанып же канааттанбай) калышы күтүлөт. Сүйлөшүүчүнүн мындай даражада кеп алышуунун натыйжасы кызыктырбашы да мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы окуу маектешүүдө канааттанган (канааттанган эмес) болуп божомолдонгон натыйжалар менен бирге жеткиликтүүлөр да туура келип (же келбей) калып студент да, окутуучу да туш келиши мүмкүн. Жетинчиден, адистик боюнча сабактардагы окуу диалог жалпы функционалдык багыты боюнча көзөмөлдөөчү акты болуп саналат; пикир алышуу башка максаттарды көздөйт. Сегизинчиден, диалогдо ачыла турган кептик кырдаалдын элементтери (маселен, сүйлөөчү тарабынан талап кылынып жаткан жеке мүнөздөгү аңгемелешүүчүнүн маалыматы) алынышы мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы диалогдун мазмуну ушул эле темадагы монологдук билдирүүнүн, башкача айтканда, окутуучунун лекциялары же окуу китептин текстинин мазмуну менен дал келет. Тогузунчу, табигый турмуштук диалогдо таануучулук (маалыматтык) жагы менен бирге маанилүү ролду анын модалдуу, экспрессивдүү-эмоционалдык жагы эске алынат. Адистикке багытталган сабактардагы пикир алышууда таануучулук же маалыматтык жагы экспрессивдүү-эмоционалдык жагына үстөмдүк кылат жана практикалык жактан анын бардык мазмунун камтыйт. Оунчу, табигый окуу диалог (кырдаалдык) ар дайым эле монологдук билдирүү формасында берүүгө мүмкүн (жеке маанидеги монологдук билдирүү эмес, объектилешкен, башкача айтканда, үчүнчү жактан берилген диалог). Адистик боюнча сабактардагы диалогдук маектешүүнүн дайыма эле ошол эле темадагы монологдук билдирүүгө өзгөртүүгө болот, анткени ал бөлүктөргө бөлүнгөн бири-бири менен байланышкан бөлүктөргө бөлүнбөгөн түрүндө да берилген тематикалык бирдикти түзөт [10].

Жыйынтыктап айтканда, диалог, пикир алышуу, маектешүү, баарлашуу, сүйлөшүү деген

синонимдик кыймыл аракеттер көбүн эсе тематикалык маектешүү формасын кабыл алуу менен бирге ишмердүүлүк (функционалдык, мазмундуу) пландагы принципиалдык айырмачылыктар адистик боюнча материалындагы кырдаалдык турмуштук диалогдун жана окуу диалогдун ортосундагы ачылган билдирүүнүн планынын деңгээлинде көрсөтүүдө да, башкача айтканда, кептик жыйындынын жалпы структурасынын жана алардын бирдиктеринин түзүмдөрүнүн кептик кыймыл-аракеттеринде да аныкталат.

Адабияттар

1. *Рябцева С.А.* Диалог за партой / С.А. Рябцева. М.: Просвещение, 1989.
2. *Ожегов С.И.* Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. М.: Оникс, Мир и образование, 2011. 736 с.
3. *Ефремова Т.Ф.* Новый толково-образовательный словарь русского языка / Т.Ф. Ефремова. М.: Русский язык, 2000.
4. *Юдахин К.К.* Киргизско-русский словарь: в 2 кн. / К.К. Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1965.
5. *Рыспаев С.К.* Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери / С.К. Рыспаев, Б.Ч. Сыдыкова. Бишкек, 2002.
6. *Якубинский Л.П.* О диалогической речи. Избранные работы. Язык и его функционирование / Л.П. Якубинский. М., 1986.
7. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца 20 столетия / ИЛИ РАН; под ред. Г.Н. Скляревской. М.: Изд-во «Астрель», 2001.
8. *Кафкова О.* Вопросы диалога в обучении иностранному языку / О. Кафкова // Русский язык за рубежом. 1968. Вып. № 1(5).
9. *Щукин А.Н.* Русский язык в диалогах / А.Н. Щукин. М.: Русский язык, 1987.
10. *Мотина Е.И.* Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов / Е.И. Мотина. М.: Русский язык, 1988.